

O uso da fauna silvestre para o fomento de actividades ecoturísticas: o caso do cóndor andino (*Vultur gryphus*) na cuenca carbonífera de Río Turbio

*The use of wild fauna for the promotion of ecotourism activities: the case of the Andean condor (*Vultur gryphus*) in the Río Turbio coal basin*

Silvia Ferrari^{1,3}, Martina MacNamara³, Carlos Albrieu^{1,2,3}, René Asueta^{3,4} e Santiago Alarcón¹. 1 Universidade Nacional da Patagonia Austral. 2 Fundación Patagonia Natural. 3 Asociación Ambiente Sur. 4 Subsecretaría de Medio Ambiente da Provincia de Santa Cruz (República Argentina)

Resumo

O ecoturismo é unha modalidade turística ambientalmente responsable na cal os usuarios gozan en contacto coa natureza e con diversas manifestacións culturais, propiciando un involucramiento activo e socio-economicamente benéfico das poboacións locais. Á súa vez, pode constituírse nunha ferramenta fundamental para mellorar a calidade de vida dos seus habitantes, contribuír á conservación da biodiversidade e ao rescate do patrimonio cultural dunha determinada rexión. Neste contexto, trabállase desde o ano 2002 ata a actualidade, na Cuenca Carbonífera de Río Turbio (Patagonia Argentina), utilizando como especie bandeira ao Cóndor Andino, que polo seu valor biolóxico e cultural e interese a nivel mundial considerouse clave para estimular estas actividades na zona, complementándose a outras ofertas turísticas existentes. Os estudos permitiron identificar dormideros e zonas de uso na área de influencia das localidades, cuantificar a súa abundancia e determinar áreas con potencial atractivo turístico. Estes estudos foron acompañados por diversas accións coa comunidade mediante procesos de participación pública, educación ambiental e capacitación de actores locais como Guías de Sitio, coa finalidade de que sexan os protagonistas na xestión desta nova alternativa de desenvolvemento e os beneficiarios directos.

Abstract

Ecotourism is an environmentally responsible modality in which the users enjoy being in contact with nature and with varied cultural expressions, encouraging an active involvement that is socio-economically beneficial for the local population. At the same time, it may become a fundamental tool to improve the inhabitants' quality of

life, contribute to the biodiversity conservation, and rescue the cultural patrimony of a determined region. In this context, work has been being carried out since 2002 in the Cuenca Carbonifera Río Turbio (Argentine Patagonia), using as an emblematic species the Andean Condor, which due to its biologic and cultural value and global-level interest was considered key in stimulating these activities in the area, being a complement to other existing touristic offers. The studies made possible to identify the resting sites and use zones in the area of influence of the towns, quantify its abundance and determine areas with potential tourist attraction. These studies were accompanied by several activities with the community by means of public participation processes, environmental education, and training of the local actors as Site Guides, in order for them to be the protagonists in the creation of this new development alternative and the direct beneficiaries.

Palabras chave

ecoturismo, cóndor andino (Vultur gryphus), cuenca carbonifera Río Turbio, Patagonia austral, Arxentina

Key-words

ecotourism, Andean condor (Vultur gryphus), Río Turbio coal basin, Southern Patagonia, Argentina

Introducción

O ecoturismo é unha modalidade turística ambientalmente responsable en que os usuarios gozan en contacto coa natureza e con diversas manifestacións culturais, o que propicia un compromiso activo e benéfico do punto de vista socioeconómico das poboacións locais. Distínguese do simple turismo de natureza pola súa énfase na conservación, a educación, a responsabilidade do viaxeiro e a participación activa da comunidade (CEVALLOS LASCURAIN, 1998).

O uso da fauna silvestre como base para o ecoturismo está a crecer de xeito notable e permitiu o desenvolvemento de moitas comunidades na actualidade. A observación de aves é unha actividade amplamente entendida no mundo, polo cal constitúe unha contribución significativa para as economías rexionais, á vez que promove a reali-

zación de estudos científicos para manter os seus hábitats (CORDELL e outros, 1999). A xeito de exemplo, preséntanse datos sobre esta actividade do Servizo Nacional de Pesca e Fauna Silvestre dos Estados Unidos (Táboa 1), onde existen uns 46 millóns de observadores de aves (*birdwatchers* en inglés), dos cales se calcula que uns 18 millóns se mobilizan fóra do seu lugar e visitan diferentes destinos en busca de aves silvestres (LA ROUCHE, 2003). Isto amósanos un mercado consolidado, mais para se inserir nel deberían xerarse estratexias baseadas nas aves de Santa Cruz, mediante estudos apropiados e planificación do uso deste recurso, con vistas a un seu aproveitamento sustentable.

En Arxentina, a fauna ten un importante potencial no desenvolvemento socio-económico e cultural. Particularmente, en Patagonia norte, as colonias de aves e mamíferos mariños son visitadas por turistas

Movemento en vendas polo miúdo (binoculares, material fotográfico, guías de campo, equipamento de acampada etc.)	US\$ 32 000 millóns
Produción económica total (inclúe equipamentos, viaxes, impostos etc.)	US\$ 85 000 millóns
Emprego xerado	863 406 postos

Táboa 1. *Valoración socioeconómica da actividade de observación de aves silvestres nos Estados Unidos, ano 2001 (Fonte: La Rouche, 2003).*

desde fai máis de vinte anos, o que xera un importante ingreso económico e creación de fontes laborais na rexión (YORIO et al. 2001). No entanto, na provincia de Santa Cruz (Patagonia austral), a pesar de contar con recursos faunísticos de interese e potencialidades para o crecemento do turismo ornitolóxico ou *birding*, esta modalidade non é aínda relevante e só recentemente estanse empezando a desenvolver políticas gobernamentais para a súa promoción.

Unha estratexia local de desenvolvemento ecoturístico pode constituírse nunha ferramenta fundamental para mellorar a calidade de vida dos seus habitantes, contribuír á conservación da biodiversidade e ao rescate do patrimonio cultural dunha determinada rexión. Neste contexto, expúxose un proxecto de investigación e transferencia á comunidade, na Cuenca Carbonífera de Río Turbio (suroeste de Santa Cruz), utilizando como especie bandeira ao Cóndor Andino (*Vultur gryphus*), que polo seu valor biolóxico e interese a nivel mundial con-

siderouse clave para o fomento destas actividades, como así tamén para desenvolver programas de educación ambiental, co obxecto de que se revalorice este ecosistema, aprópiense da figura do cóndor e modifíquense comportamentos que non son amigables co ambiente. A conca posúe diversas problemáticas ambientais (contaminación por carbón, residuos urbanos, caza de animais silvestres, etc.) que requiren dunha concientización por parte dos habitantes, de modo que poidan eles mesmos detectalos, para logo xerar solucións nun marco de autogestión.

Neste traballo, preséntanse as accións desenvolvidas ata a actualidade e os resultados alcanzados, tanto nos aspectos bioecolóxicos como en relación á resposta das comunidades involucradas. O obxectivo xeral é promover o desenvolvemento de estratexias para o uso e conservación dos recursos naturais da Cuenca Carbonífera de Río Turbio a través do ecoturismo, e dentro dos obxectivos específicos: detectar áreas de importancia para os cóndores, estimar a súa abundancia, a frecuencia de avistaxe en sitios que presentan potencialidades para instalar miradoiros e identificar zonas con potencialidades turísticas.

Por que o cóndor andino?

Esta especie reúne unha serie de características que a levan a situarse como un recur-

so faunístico de gran interese, complementando outras ofertas turísticas que poidan ofrecerse. Existen antecedentes respecto diso noutras rexións de Arxentina, onde llo promociona como un dos seus principais atractivos, por exemplo, no Parque Nacional Crebada do Condorito (Córdoba); en San Carlos de Bariloche (Río Negro) ou na provincia de Neuquén (GORDILLO, 2000).

É unha das aves voadoras terrestres de maior envergadura do mundo, o que a fai particularmente atractiva e cunha notable habilidade nas súas planeos, o cal sempre espertou admiración. Xa Charles DARWIN referíase a esta especie no seu diario de viaxe: “*sexa como sexa, é un espectáculo verdadeiramente sublime e sorprendente ver un ave tan enorme cernéndose durante horas enteiras por encima das montañas e os vales?*” (extraído do Diario de DARWIN, 27 de abril de 1834).

É unha figura emblemática do ambiente andino, asociada a sitios moi elevados e a miúdo inaccesibles, que conforman paisaxes impactantes e de singular beleza. A imaxe do cóndor aparece intimamente relacionada coas culturas pre-hispánicas e hispánicas andinas, o que quedou eviden-

ciado en numerosas manifestacións artísticas de carácter máxico-relixioso (Ilustración 1), como nas pictografías de Cerro Colorado, Córdoba (GORDILLO 2000), o cal permite traballar desde a revalorización da identidade cultural dos pobos orixinarios

O cóndor posúe un área de acción moi grande, podendo percorrer 200 Km. nun día en busca de alimento. Esta condición outórgalle así mesmo, un inestimable valor estratéxico que permite a súa utilización como unha especie paraugas, entendéndose como tal a aquelas que cobren grandes áreas nos seus desprazamentos diarios ou estacionais. Polo tanto, mediante a protección e conservación suficiente de hábitat para manter poboacións viables desta especie, pódese beneficiar a outras que teñen un rango máis restrinxido e con iso protéxense unha gran variedade de procesos, dos cales dependen moitas formas vexetais e animais.

É un ave estritamente carroñera, posúe unha das taxas reprodutivas máis baixas do mundo e unha das maiores taxas de supervivencia entre as aves (LAMBERTUCCI, 2008). Segundo o seu estado de conservación, está catalogada como rara (GRIGERA e ÚBEDA, 1997) e Próxima á ameaza (BIRDLIFE

Ilustración 1: Representacións pictóricas do Cóndor Andino nas civilizacións pre-hispánicas

INTERNATIONAL, 2009); e listada no Apéndice I de CITES (IUCN, 2004). Aínda que o Cóndor Andino está aínda amplamente distribuído por América do Sur, existen algúns signos de retracción nas súas poboacións, habéndose reportado ata extincións locais (FERGUSON-LES e CHRISTIE, 2001). Non existen datos poboacionais precisos para toda a súa distribución, aínda que se estimou un número aproximado de 10 cóndores silvestres para Venezuela, menos de 100 para Colombia e 50 no norte de Ecuador (COSTA, 2000). Isto mostra a crítica situación da especie no norte da súa distribución. Algunhas ameazas que estaría sufrindo inclúen a matanza por considerala erroneamente unha especie cazadora, a inxesta de cebos tóxicos e municións de chumbo, a colisión contra tendidos eléctricos, a cacería furtiva, a competencia por alimento e as trampas cepto, entre outras. En Arxentina e Chile, atopárase nun mellor estado poboacional, aínda que aínda non se cuantificou a súa abundancia nin as tendencias poboacionais (LAMBERTUCCI, 2008).

Dado que utilizan dormideros comunais (condoreras?) como refuxio, descanso diúrno e pase a noite, é posible a observación dun importante número de exemplares simultaneamente, o cal resulta de interese turístico. Con todo, este comportamento tamén fai do cóndor unha especie sensible aos disturbios, polo cal resulta indispensable identificar os sitios que usan pero á vez, daqueles que permiten a súa observación sen causar alteracións sobre as aves.

Área de traballo e métodos

O traballo abarca a Cuenca Carbonífera de Río Turbio, situada no extremo suroeste da Provincia de Santa Cruz (Arxentina) (Figura 1). Comprende os núcleos urbanos de Río Turbio, Mina Un, Julia Dufour, Rospentek e 28 de Novembro, cunha poboación de aproximadamente 18.000 habitantes.

Fisiográficamente corresponde á unidade ambiental Complexo húmido e subhúmido de cordilleira, inclúe bosques de Ñire (*Nothofagus antarctica*) e Lengua (*Nothofagus pumilio*), vales húmidos e pasteiros de altura. A economía da rexión esta baseada principalmente na extracción de carbón e gandería ovina. A actividade turística está nun incipiente grao de desenvolvemento. Posúe algúns sectores antes cubertos por bosques e que hoxe se presentan desforestados e en moitos casos, con marcados signos de erosión, habéndose perdi-

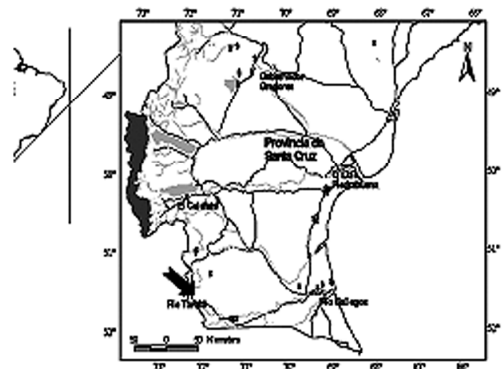

Figura 1. Ubicación del área de trabajo: Cuenca Carbonífera de Río Turbio, (Provincia de Santa Cruz, Patagonia austral, Argentina)

do a protección vexetal (ALBREIU e FERRARI, 2000); aínda que esta situación non é visualizada, en xeral, polos habitantes como un problema ambiental. Enquisas tomadas ao azar aos habitantes da zona ao comezo do proxecto permitíronnos ademais, coñecer que a percepción achega do valor do Cóndor Andino era practicamente nula.

Estudos biolóxicos

Para detectar dormideros e/ou zonas de uso dos cóndores, realizáronse campañas seguindo a metodoloxía proposta por JÁCOME e LAMBERTUCCI (2000) durante os meses de novembro/décembro de 2002, febreiro de 2003, setembro de 2004 e abril de 2008, abarcando un radio aproximado de 80 Km. desde Río Turbio, só cara ao sector arxentino, tendo en conta que a fronteira con Chile está a escasos quilómetros polo oeste. En dous condoreras identificadas no ano 2002, realizáronse censos simultáneos durante as campañas sucesivas, a fin de evitar un dobre conteo dos individuos e estimar a poboación mínima de cóndores existentes. Naqueles lugares con potencialidades turísticas para instalar miradoiros, estimouse a frecuencia de observación de cóndores en voo, mediante o conteo de exemplares por hora e as horas do día con maior presenza de aves. Avaliouse así mesmo, a accesibilidade e grao de dificultade de cada sitio para os visitantes e identificouse aqueles puntos de observación que implicasen menor impacto para os cóndores.

Accións coa comunidade

Desde o ano 2002 ata a actualidade, paralelamente á investigación de campo, desenvóléronse campañas en medios de comunicación, programas de capacitación e educación ambiental, as cales tiveron como eixo central afianzar a participación cidadá e o fortalecemento institucional, para lograr a adopción de medidas de conservación efectivas e a promoción de actividades amigables co ambiente, como o ecoturismo.

Resultados

Preséntase unha breve síntese dos resultados biolóxicos e faise fincapé nas accións de transferencia coas comunidades veciñas.

No período estudado, identificáronse cinco sitios con presenza de cóndores durante todo o ano, dos cales tres resultaron con aptitudes para desenvolver actividades ecoturísticas: Sierra Dorotea (51°32'S e 72°16'Ou), Dique San José (51°28'S e 72°16'Ou) e Mina 1 (51°31'S e 72°20'Ou). Estes lugares presentaron elevada frecuencia de observación de cóndores (9 a 26 contactos/hora), dispoñibilidade de lugares reparados e relativamente accesibles para o observador, cun mínimo disturbio para as aves, tendo en conta a súa proximidade aos centros urbanos e que se trata

de lugares que os cóndores usan nos seus movementos diarios (rutas de voo) e non hai posaderos que poidan verse afectados pola presenza humana. Determinouse que as últimas horas da tarde e en segundo lugar, as primeiras da mañá, son as que presentan unha maior ocorrencia de cóndores.

Detectáronse dous condoreras, localizadas en paredones rochosos existentes nos establecementos gandeiros de Stag River (51°34'S e 72°00'Ou) e Glencross (51°44'S 71°36'Ou). O número máximo de cóndores censados simultaneamente nestes dous paredones arroxou unha poboación de polo menos 80 individuos, durante a estación estival.

Transferencia ás comunidades locais

Continuando coa estratexia de desenvolvemento ecoturístico, levaron a cabo unha serie de talleres abertos á comunidade denominados: "*Cuenca Carbonífera: cara a unha planificación integral dos seus recursos turísticos*", nos que participaron un centenar de asistentes (autoridades municipais, provinciais, docentes, entidades privadas, estudantes secundarios, universitarios e comunidade), mediante os cales buscou a xeración de iniciativas de parte dos propios actores locais, así como a identificación de potencialidades e ameazas da área. Destes eventos xurdiron propostas que logo foron levadas

á práctica, como a construción dun carreiro no bosque contiguo á localidade de Río Turbio, que aproveitou a existencia de árbores mortas en pé para convocar a artesáns de toda a rexión patagónica, quen utilizaron estes elementos naturais para realizar obras en madeira (Foto 1). Hoxe, o carreiro transformouse nun verdadeiro atractivo para a rexión, convocando ata a visitantes de Chile.

Aos fins de fortalecer as capacidades locais, executouse un Programa de Capacitación "*Guía de Sitio con orientación en Ecoturismo*", coa asistencia teórico-práctica de numerosos profesores da universidade, que permitiu habilitar a 8 guías das dúas localidades (Río Turbio e 28 de Novembro), quen contaron co aval institucional a través da Subsecretaría de Turismo de Santa Cruz (Foto 2).

Paralelamente, desenvolveuse unha campaña de educación ambiental denominada "*Os cóndores da conca, unha reserva*

Foto 1. Fomento das actividades recreativo-turísticas: Esculturas do Sendeiro "Bosque dos Trasgos", realizadas por artesáns da rexión patagónica mediante a utilización de árbores mortas en pé.

para Sudamérica”, orientada a alumnos de 7º, 8º e 9º ano de EGB, do cal participaron uns 1000 alumnos, de 14 escolas da Cuenca Carbonífera (Foto 3). O obxectivo desta campaña estivo orientado a concienciar aos alumnos nos aspectos relacionados coa bioloxía, hábitat e problemática de conservación do Cóndor Andino e o seu ambiente. Buscouse que recoñezan e valoricen os recursos naturais existentes e potenciais da área, promovendo ao cambio de actitudes respecto ao ambiente. Tráballose con material gráfico e audiovisual xerado polo equipo de traballo na área de estudo, empregándose unha xigantografía co esquema dun cóndor a escala real, que serviu como medio de motivación, “xogando” co asombro dos nenos ao realizar comparacións entre o tamaño do ave e eles de pé, cos brazos abertos.

Un factor importante foi a utilización dos medios de difusión masivos. Desde o inicio do proxecto divulgáronse as diferentes actividades realizadas, participando en diver-

Foto 2. Fortalecemento das capacidades locais: Cursos de Capacitación, a partir dos cales habilitáronse “Guías de Sitio” nas localidades de Río Turbio e 28 de Novembro

sos programas de radio (AM e FM) e televisión, e na prensa escrita (diarios), co fin de chegar ao maior número de persoas posible a nivel rexional e provincial. A finalidade foi informar sobre os avances obtidos nos estudos desenvolvidos na área e ao mesmo tempo, involucrar á comunidade na conservación do ambiente e os seus recursos.

Tamén se achegou unha importante cantidade de material educativo e recursos para brindar capacitación nas escolas a partir de “aulas ambientais”, todo iso con fondos obtidos a raíz do recoñecemento do proxecto no marco do Programa Nacional de Voluntariado Universitario (Ministerio de Educación de Nación).

Como respostas da comunidade ante as accións emprendidas durante os últimos sete anos, pódese destacar que:

- A especie foi declarada por Lei Provincial “Monumento Natural Provincial” no ano 2006 a partir dunha iniciativa da Fundación UNPA, polo que desde en-

Foto 3. Involucrando aos nenos na proposta: Realización de Campañas educativas nas escolas. Participaron aproximadamente 1000 alumnos pertencentes a 14 escolas da rexión

tón conta coa máxima protección que a lexislación santacruceña contempla para a fauna silvestre.

- No ano 2007 inaugurouse o primeiro circuito ecoturístico da Cuenca Carbonífera destinado á observación de cóndores, na localidade de 28 de Novembro, que a través dunha curta camiñada por unha pendente leva aos miradoiros, desde os cales pódese realizar a observación dos cóndores en voo, ademais de gozar dunha excelente vista panorámica (Foto 4 e 5). O carreiro foi construído por persoal da Municipalidade de 28 de Novembro, con apoio do Consello Agrario Provincial e a UNPA achegou 10 binoculares e a cartelería do circuito co fin de informar, concientizar e difundir o recurso.
- A municipalidade de Río Turbio, a través dun concurso local, seleccionou un logo que representa á Dirección de Turismo nos diferentes eventos. Devandito logo atópase representado pola figura dun cóndor e un casco mineiro, o cal indica sen dúbidas a conxunción que os habitantes detectaron entre as dúas actividades, que pode resultar nun beneficio para a sociedade no seu conxunto pola diversificación da economía da zona (Ilustración 2). De igual forma, coa participación da comunidade, deseñouse o escudo de turismo na localidade de 28 de Novembro, estando reflectido no mesmo a presenza do

Foto 4 e 5. Inauguración do Carreiro “Miradoiro do Cóndor” na localidade de 28 de Novembro (Santa Cruz) e portal de ingreso

cóndor (Ilustración 3).

- Conformouse unha ONG local denominada Pegadas Patagónicas (www.avesenpatagonia.com) integrada por representantes de ambas as localidades,

Ilustración 2. Escudo da Dirección de Turismo da localidade de Río Turbio

quen hoxe levan adiante o programa de educación ambiental, relevamientos de aves, seguimento dos cóndores e campañas de limpeza. Un impacto altamente positivo xerado por esta ONG foi a creación dunha Reserva Natural Urbana “Cerro da Cruz” en 28 de Novembro, a que protexe un sector de bosque nativo, vertentes de auga e un emblema cultural como a Cruz Maior.

- Habitantes da zona rescataron dúas cóndores que foron achados nas inmediacións das localidades feridos. Os animais foron enviados para a súa recuperación ao Zoológico de Bos Aires, sitio de radicación do Proxecto Nacional de Conservación do Cóndor Andino. Un dos exemplares recuperado foi liberado e restituído ao seu ambiente orixinal, portando un aparello de radiotelemetría, o cal permite o seu seguimento satelital e o achegue de información valiosa para o seu estudo.

Ilustración 3. Escudo da Dirección de Turismo da localidade de 28 de Novembro.

Esta liberación foi moi significativa, xa que foi precedida dunha cerimonia que contou coa presenza de numerosos habitantes da conca e cun representante da comunidade mapuche, quen levou adiante a mesma, reflectindo así a iniciativa de revalorizar aos pobos orixenarios da rexión (Foto 5).

- En febreiro de 2009, recibíuse o primeiro continxente de profesores e alumnos da Universidade de Lérida (España), quen non só realizaron observacións de cóndores, senón que percorreron os sitios de interese turístico e interactuaron cos habitantes da conca, nutrindo-se tamén de aspectos culturais destes pobos mineiros situados na cordilleira dos Ándes.

Consideracións finais

A Cuenca Carbonífera conta cun enorme potencial de recursos naturais e sociocul-

Foto 5. Cerimonia de liberación dun cóndor por representantes dos pobos orixenarios, na localidade de Río Turbio (Santa Cruz). Ano 2005

turais para o desenvolvemento de actividades ecoturísticas.

Os traballos levados a cabo desde o ano 2002 mostraron cambios de actitude positivos na comunidade da Cuenca Carbonífera para coa especie Cóndor Andino.

Demostrouse un gran interese e participación en todas as actividades realizadas e unha necesidade de xerar novas formas de participación da xente.

É necesario polo tanto, continuar coa estratexia ecoturística que beneficie á comunidade local e ao desenvolvemento desta actividade como unha alternativa económica máis que pode ofrecer a Cuenca.

É indispensable promover para iso, a aplicación dun manexo sustentable dos recursos para o que será necesario continuar coas accións de difusión e campañas de educación ambiental en todos os niveis e sectores da comunidade, buscando implementar de acordo a cada público meta, a estratexia máis adecuada.

É necesario ademais realizar unha campaña de información sobre a especie no sector rural e zonas contiguas aos posaderos.

Propónse continuar con conteos sistemáticos nas condoreras identificadas e campañas para detectar novos posaderos, localizar os sitios de nidificación, as principais áreas de alimentación do Cón-

dor Andino e profundar os estudos sobre o seu comportamento, a fin de desenvolver estratexias paralelas de conservación e aproveitamento ecoturístico dunha das especies máis emblemáticas de Ándelos.

Bibliografía

- ALBRIEU, C. e S. FERRARI (2000): "Los bosques andino- patagónicos en Santa Cruz y su fauna". En *El Gran Libro de La Provincia de Santa Cruz*. Milenio Ediciones y Alfa Centro Literario, España.
- BIRDLIFE INTERNATIONAL (2009): The BirdLife checklist of the birds of the world, with conservation status and taxonomic sources. Version 2. [http://www.birdlife.org/datazone/species/downloads/BirdLife_Checklist_Version_2.zip].
- CEVALLOS LASCURAIN, H. (1998). *Ecoturismo: Naturaleza y Desarrollo Sostenible*. México: Ed. Diana.
- CORDELL H. K., N. G. HERBERT e F. PANDOLFI. (1999). "The growing popularity of birding in the United States" en *Birding*, 31, páxs. 168-176.
- FERGUSON-LEES e CHRISTIE (2001). *Raptors of the world*. Londres : Christopher Helm.
- GORDILLO, S. (2000). La magia del cóndor. El cóndor andino como patrimonio natural-cultural. Córdoba. 42 pp.
- GRIGERA, D. & C. ÚBEDA. (1997): "Recategorización del estado de conservación de la fauna de la Patagonia Argentina, Antártida e Islas del Atlántico Sur: un análisis de sus resultados", en *Gayana Zoologica*, 61, páxs. 113-124.
- IUCN (2004). *IUCN Red list of threatened species*. Cambridge: World Conservation Union, [<http://www.iucnredlist.org>].
- JÁCOME, L. y S. LAMBERTUCCI. (2000). *Proyecto de Conservación Cóndor Andino – Programa de Áreas Protegidas. Informe técnico*. Fundación Bioandina. Buenos Aires.
- LAMBERTUCCI, S.A. (2008). "Biología y conservación del Cóndor Andino (*Vultur gryphus*) en Argentina" en *Hornero*, 22 (2), páxs. 149-158.

LA ROUCHE, G. P. (2003). *Birding in the United States: A Demographic and Economic Analysis: Addendum to the 2001 National Survey of Fishing, Hunting and Wildlife Associated Recreation. Report 2001-1*. Washington, D.C: Division of Federal Aid U.S. Fish and Wildlife Service.

YORIO, P. E. FRERE, P. GANDINI y A. SCHIAVINI. (2001). "Tourism and recreation at seabird breeding sites in Patagonia, Argentina: current concerns and future prospects" en *Bird Conservation International*, 11, páxs. 231-245.

Agradecementos

Os autores desexan agradecer ás diferentes institucións que fan posible a concreción do proxecto, xa sexa como actores directos ou a través do achegue financeiro para liquidalo: Universidade Nacional da Patagonia Austral, Municipalidade de Río Turbio, Municipalidade de 28 de Novembro, Subsecretaría de Turismo de Santa Cruz, Subsecretaría de Medio Ambiente de Santa Cruz, Consello Agrario Provincial, Programa de Mestría en Manexo de Vida Silvestre (Univ. Nac. Córdoba), Club Andino Río Turbio e FOMICRUZ Sociedade do Estado, Proxecto Binacional de Conservación Cóndor Andino, en especial a Luís Jácome. Agradécese particularmente a alumnos e voluntarios que colaboraron nas diferentes instancias do proxecto: Santiago Imberti, Franco Paz, Santiago Alarcón, Verónica Gargaglione, Miguel Andrade, Mariano Bertinat, Pablo Maio, Christian Pesin Whitelegg e Juan Carlos Ruiz.